

Kulin Ferenc

Az Erdély-mítosz, a magyar nemzettudat és a történelmi regény

■ „Magyarországon éppúgy, mint másutt: a történelmi gondolkodásmód elterjedésének nem a végén, hanem az elején vagyunk, ugyanakkor, mikor ezeréves történetünkben talán először, a borzasztó állami és nemzeti tragédiák és népi megpróbáltatások ellenére a magyar nemzet és a magyar nép történelme és fejlődése egyre inkább összehangolódik, egyre inkább lesz ugyanaz.”¹ Az Egyesült Államokban élő világhírű magyar történésztől, John Lukacstól idézett mondat nem tényt közöl, nem megállapít, hanem egy prognózist fogalmaz meg. Ebben a prognózisban az az általa evidenciának tekintett állítás is benne foglaltatik, hogy a nép és a nemzet történelme az elmúlt századokban nem egy irányba fejlődött. Ez a tétel önmagában is kiindulópontja lehetne dolgozatomnak. Választott tárgyamhoz ugyanis irodalmi alkotások felől közelíték, márpedig az irodalom nemcsak a tények összefüggéseiről, hanem a fejlődés irányáról is másképpen „gondolkodik”, mint a történettudomány. Ám hogy ez a „másképpen gondolkodás” ma már nem jelent feltétlenül szembenállást, abban John Lukacsnak is része van. A főművének tekintett *A történelmi tudat* című munkájában² a dokumentumokra támaszkodó történelmi regényt a történészek munkáival egyenrangúnak tekinti, a nemzettudat formálásában játszott szerepéről pedig ekképp nyilatkozik: „... a XX. században lassan kitűnik, hogy az igazi irodalom, az igazi történelem mikrokozmosz, nemzeti inkább, mint nemzetfeletti, internacionális.”³ „... századunk igazi nagy írói és költői egyre inkább nemzeti és törzsi [...] nyelvük mélységei felé fordulnak, gyöngyeiket ott s abból halásszák.”⁴ Lássuk néhány példán, milyen szerepük volt a múltunkat legkritikusabban elemző klasszikusainknak annak a „történelmi gondolkodásmódnak az elterjedésében”, amelynek révén a magyar história szét-tartó, s gyakran tragikusan meg is ütköző irányjai – legalább a múlt emlékezetében – „összehangolhatók”.

Nem véletlen, hogy ezek a konfliktusok előbb lírikusainkat (Csokonai, Berzsenyi, Kölcsey, Vörösmarty, Pe-

tőfi), majd drámaköltőinket (Kisfaludy Károly, Katona József) kezdik „foglalkoztatni”, és hogy néhány esztendővel az 1848-as forradalom előtt epikusaink is késztetést éreznek arra, hogy e lét- és korélmény okainak kutatásába kezdjenek: azok sajátosan magyar változatait (is) történelmi elemzés tárgyává tegyék. Ennek a nemzedéknek a történelemről, a politikai cselekvés lehetőségeiről formálódó nézeteire egyaránt hatott a francia jakobinusok szellemisége és az angol konzervativizmus – például Edmund Burke – filozófiája, miközben az ember szabadságának *fichte*i eszméje és a cselekvés morális korlátaira figyelmeztető kanti erkölcsfilozófia egyidejű hatása is súlyos dilemmák elé állította a kor írástudóit. Egyfelől a Történelem kihívásának szeretnének megfelelni, s – Fichte hatására – úgy érzik, hogy „Csinálni, csinálni kellene”, mert csak „a cselekedetek, a publikumban forgás formálnak hasznos embert”,⁵ másfelől már-már vallási parancsként értelmezik Kant tanítását, mely szerint az embernek „a gondolkodás megváltoztatásával és a jellem megalapozásával kell kezdenie önmaga morális átalakítását”.⁶

A történelmi érdeklődés és a közérdekű cselekvés nemzeti irányultsága a magyar irodalomban szétválaszthatatlanul összefonódik tehát a modern, autonóm individuuum eszméjével, s ebből az is következik, hogy az irodalmi művek esztétikuma – egyáltalán az *írás* funkciója – megfejthetetlen azok politikai és etikai inspirációinak megmutatása nélkül.

Hogy miért éppen az erdélyi fejedelemség kora bizonyult a legalkalmasabbnak a XIX. századihoz hasonló élethelyzetek, hatalmi viszonyok és etikai dilemmák modellezésére, az első megközelítésben nem magától értődő. A társadalomtörténet kutatója számára evidenciának tűnhet, hogy a polgárosulás folyamatának reformkori felgyorsulása idején csak a XVI–XVII. századi polgárosuló Erdély tekinthető analóg mintának, ám ennek a párhuzamnak az „egyenesei”, ha a nemzeti önállóság-eszme felől vizsgálódunk, a végtelenben sem találkozhatnának.

Azok az érzelmi kötődések ugyanis, amelyek majd a *márciusi 12 pont*ban az „Uniót Erdéllyel!” követelésben fognak egy hatalmi-politikai programot motiválni, nem vezethetők le a XVI–XVII. századi fejedelmek Erdélynek politikai státuszából. Már is egy paradoxonba ütközünk. A magyar királyság területén élt honpolgárok döntő többségének nemzettudata definiálhatatlan lenne, ha az nem kötődne elválaszthatatlanul az ország törökkel szembeni védőbástya-szerepének tudatához, ám ugyanebbe a nemzettudatba épült bele a királyi Magyarországgal folytonosan katonai konfliktusokba bonyolódó, az iszlám nagyhatalom vazallusa szerepét is vállaló „szuverén Erdély” mítosza.

Egy közösség spirituális egysége szempontjából persze nincs döntő jelentősége, hogy az a „mindhalálig küzdés” ethoszára, vagy az „okos kompromisszumok” taktikájára alapozódik-e, a két stratégia politikai érdekű szimbiózisa azonban (miként azt a szabadságharcainkat mindmáig egymásnak ellentmondóan értelmező történetírásunk is bizonyítja) magában hordja a nemzeti közösség önmagával való meghasonlásának ismétlődő lehetőségét. A kollektív történelmi tudatnak ez a fajta disszonanciája logikailag csak az értéknormáit, a világnézetét is szabadon választó autonóm személyiség kanti fogalmával oldható fel. A csak belülről vezérelt szubjektum ideája azonban pusztán etikai szempontból is ellentmondásos. Mert bátorítja az egyént, hogy minden kényszerítő körülménnyel és hatalommal szemben megőrizze identitását, egyúttal azonban az alakoskodás, a szerepjátszás, az álszenteskedés intézményesen védett lehetőségeit is felkínálja. Lélektani értelemben az emberi jellem deformálódásának koroktól, kultúráktól független jelenségéről van itt szó, amely azonban egy (nemzeti) közösség életében nemcsak kór-, hanem kortünetté is válhat. Különösen, ha egy külső fenyegetettségnek fokozottan kitett társadalom a saját világában felgyorsuló változásokhoz is alkalmazkodni kényszerül. Úgy, ahogyan ez Erdély „országakosaival” a fejedelemség korában, majd a reformkorban, tehát a magyar polgárosulás felívelő időszakában is megtörtént. E történések természetrajza elsőként

Kemény Zsigmond

munkásságában tanulmányozható. Annak az erdélyi polihisztornak a műveiben, aki bölcsészeti stúdiumainak első összegezését az 1846-ban publikált *Gyulai Pál* című regényében végzi el. Főhősének jellemrajzát két „forrásból” illeszti össze: az egyik a valóságos történelmi személy (Abafáji Gyulai Pál, Báthory Zsigmond fejede-

lem kegyence), a másik magának az írónak: a politikába sodródó művészléleknek a személyes tragédia és a nemzeti katasztrófa előérzetével terhes közérzete. Gyulai a Báthoryknak köszönheti politikusi karrierjét, s tőlük reméli azt is, hogy szolgálatai jutalmául még alkotóereje teljében a tudományoknak szentelhesse életét. (Miként maga mondja: „azért vetém magamat a cselekvések örvénye közé, hogy díjult jogot szerezzek egy munkás nyugalomra, könyveim és szíválmaim társaságában.”) A Lengyelország királyává is választott Báthory István, majd annak halála után Báthory Zsigmond mellett vállalt szolgálatot, s a fejedelem iránti feltétlen tisztelet és hála készíteti arra, hogy részt vegyen az erdélyi főurak titkos (gyulafehérvári!) tanácskozásán született – a rivális rokon, Báthory Boldizsár meggyilkolásáról döntő – határozat végrehajtásában. A titkos terv kitudódik, s Gyulait – a fejedelem „hallgatag beleegyezésével” – a halálra ítélt rivális kaszabolatja össze.

A *Gyulai Pál* megjelenésének időpontja – 1846 – az egész térségünk békéjét fenyegető galíciai felkelésre, s annak a magyar irodalomban Kemény művén kívül is kimutatható hatásaira⁷ utal. Az író mind Magyarország, mind Erdély helyzetét aggasztónak ítéli, s úgy gondolja, hogy a „külpolitikai végzet” – noha nem ment fel a saját sorsunkért vállalandó morális felelősség alól – a közügyekben cselekvő embert megfosztja morális autonómiájától. Kritikusan, de nem minden empátia nélkül ábrázolja főhősét, aki a hatalom feltételek nélküli szolgálatát bocsánatos bűnként kalkulálja bele „magasabb rendű, szellemi” céljai megvalósíthatóságának árába.

Jellemző Kemény Zsigmondnak a „lélektani realizmus” eszközeit tökélyre vivő írásművészetére, hogy a történéseket folytonosan „két szövegben” – részint a saját hangján, részint szereplőinek belső monológjaival⁸ kommentálja. Nemcsak annak van fontos dramaturgiai szerepe, hogy főhőse mikor mit ír a naplójába, de annak is, hogy az írást mikor és miért szakítja meg. Amikor a már több éve a fejedelem szolgálatában álló kegyenc azzal szembesül, hogy a „titkos tanács” határozata értelmében részt kell vállalnia Báthory meggyilkolásában, így „kiált fel” naplójában: „Isten hozzad, lélekcsend! Tenni kell! Fejem kábul! Tollam kihull kezemből!” – Kemény megjegyzi: „Tenni kell. Mit ért ő ezen? Vannak eltökélések, melyek bármily szilárd alapra legyenek fektetve, annyi merészséggel nem bírhatnak, hogy az agyidegek sötét rejtekéből a fehér papirosra átköltözzenek. Gyakran kerülnek elő az életben szándékok, melyeket végrehajtani igen, de följegyezni nem tudunk.”⁹ A „kétszólamú” kommentárok – miközben a cselekmény egy-egy

mozzanatának konkrét lélektani motivációjára utalnak – felvillantják azok mélyebb, általánosabb érvényű jelentését is. Példánkban a főhős félbehagyott naplójának tárgyi-fizikai minősége lényegül át szimbolikus értelmű kordokumentummá. Mert ha a történesek és a gondolatok rögzítése nemcsak arra szolgál, hogy megörökítsük a múltó idót, hanem arra is, hogy értelmezzük, kontrolláljuk és szabályozzuk az életünket, akkor az *írás* elakadása, megszakítása, törlése azt is jelenti, hogy elveszítettük az uralmunkat önmagunk és körülményeink fölött.

De kódolva van ebben a napló-jelenetben olyan üzenet is, amely csak egy másik Kemény-regény: *A rajongók* felől értelmezhető. Hogy megfejthessük ezt a kódot, látnunk kell: a párhuzam Erdély XVII. századi állapota és Kemény Zsigmond kora között máshonnan indul, és másfelé mutat ebben a műben, mint a *Gyulai Pál*ban. Önmagában is sokat mondó, hogy míg az író forradalom előtti körülményének kifejezésére a Báthoryak belviszályainak évtizede, s azon belül a kegyenc tragikus sorsa bizonyult alkalmas témának, két-három esztendővel a szabadságharc leverése után a konszolidálódott Erdély, I. Rákóczi György uralkodása időszakának (1630–1648) ábrázolásából bontakozik ki a mű etikai alapeszméje. Kemény a szabadságharc leverése utáni közállapotokban egyre bonyolultabb összefüggéseket ismer fel a morálisan elítélhető cselekedetek indítékai és következményei között, s ezek az összefüggések egyre kevésbé vezethetők le a magyar uralkodó elitet tehetetlen vergődésre kárhözható külpolitikai végzet hatalmából.

Míg Gyulai Pál pontosan tudta (mert megszólalt a lelkiismerete), hogy mikor, mely döntésével sértette meg az erkölcsi törvényt, *A rajongók* hősei morálisan bénák: nemcsak a politika, hanem az emberi lélek vak erőinek is ki vannak szolgáltatva. Az író kordiagnózisa szerint a „rajongás”, a „túlbizakodás”, az „ábrándosság”, a „téves tapintatú nagylelkűség”, a „döntésre képtelenség” önmagában is súlyos erkölcsi kockázatot jelent, következésképpen a „legnemesebb buzgóság” is félreérthető, s tiszta indítékú cselekedetek is célt téveszthetnek. Míg Gyulai Pál a tudásával, tehetségével kiérdemelt kegyenc-szerep örök, klasszikus típusa volt, *A rajongók* főhősei – Pécsi Simon és Kassai István, „a birtokososztályba »újonnan érkezett« plebejussarjak”¹⁰ – egy átmeneti kor amorális figurái. („Kassai az uzsorástókéét képviseli”, a másik, „Pécsi pedig a mánásokhoz dörzsölődöz, álmodozó burzsoáziát”.¹¹ Az első esetben a politikai elkötelezettséget motiváló önérdek a bűn forrása, az utóbbiban a jellemtorzulásnak azok az esetei a „vétkesek”, amelyek a történelmi világ *felgyorsuló változásaihoz* igazodó reflexszerű

magatartásformákban lelik a magyarázatukat. Mégsem mondhatjuk, hogy Kemény Zsigmond a kanti erkölcsi törvény metafizikai szemléletét akár a személyiség szekularizált fogalmával, akár a „közmorál” pszichológiai és szociológiai szempontú értelmezésével váltaná fel. Regényei és történelmi esszéi tanulsága szerint egész életművében sikerül még egyensúlyt teremtenie az erkölcsbölcselet klasszikus és modern irányzatai között.

Mintegy másfél évszázad telik el Kemény Zsigmond idézett műveinek és

Szilágyi István

Hollóidő című regényének megjelenése (2001) között. Ez idő alatt apokaliptikus események zajlottak le Erdélyben és Magyarországon, de a magyar nemzettudat állapotán és a modern individuum minőségén alig-alig hagyott nyomot az idő múlása.

Hallgassunk bele a regény szereplőinek egyik dialógusába: „– Te valamiképp mindvégig távolról láttad őket, akkor is, ha néha egy asztalnál ültél velük. – Lehet. Ám te nem tudod, mi az, hogy hovatarozás. És ezt neked nem is kell tudnod, hiszen nem gondod, mert odatartozol. [...] Ők. Ezek. Tudod, milyen nagy dolog, ha országként a magad gazdája vagy? Ti ezt nyilván nem érthetitek, mert élitek. Én néhány éve idekint húztam meg magam. Mára föl kellett ismernem: azzal is a barbárhoz igazodom, ha szemben állok vele.”¹²

Az utóbbi mondatot egy hódoltsági magyar mondja az erdélyinek, de a párbeszéd mai olvasatában a dialógus szereplői fölcserélhetők. Ami változatlan maradt, az a magyarsághoz, a nemzeti közösséghez tartozás érzése és az egyéni identitástudat közötti kapcsolat intenzitásának különbözősége. Az egyikben lanyhul, a másikban izzik. És nem is egyenlítődhöz ki, amíg az egymás közt folyó diskurzusainkban próbára nem tesszük történelmi tudatunk teherbíró képességét. Kemény Zsigmond szellemi örökösöként Szilágyi István erre vállalkozott.

A *Hollóidő* című regény cselekménye a XVI. század vége táján játszódik, valahol a török hódoltság, a Partium és Erdély határvidékén. A történelmi Magyarországnak abban a térségében, amelyben még van átjárás a katonai térképen már elválasztott államalakulatok között. A történet is, a helyszín is fiktív. John Lukacs figyelmeztetése azonban, mely szerint „a fictio – eredeti értelmében – nem ábránd vagy a valóságtól független elképzelés, hanem szellemi alakítás, konstrukció”,¹³ ez esetben különösen helyénvaló. Kevés olyan dokumentumot olvashattunk e korszakból, amelyből mindennapok politikai viszonyainak, szellemi és lelkiállapotának magyar valósága olyan kiterjedésben

és mélységben tárulna elénk, mint a *Hollóidőben*. A regény (Szilágyi István művének) irodalomtörténeti helyét a legpontosabban Alexa Károly jelölte ki: a mű „egy historiografikusan belátható, de a magyar nemzettudatban elmitizálódott korszakot idéz meg, egyszerre kapcsolódva az idevonatkozó irodalmi hagyományokhoz, ugyanakkor társulva azokhoz az újabb elbeszélő törekvésekhez, amelyek egy másfajta – korunk démonikus bizonytalanságától ihletett – mitizációjához keresnek és választanak történelmi kulisszákat. [...] mai magyar és azon belül szignifikánsan erdélyi regény, mégsem mondható, hogy valamiféle társadalmi regény torz és erőszakos allegóriája volna.”¹⁴ Hogy mit is jelent egy korszaknak „a magyar nemzettudatban” történő „elmitizálódása”, arról volt már szó ebben a dolgozatban. A kulturális emlékezetnek azt a mélyen rejlő, az egyéni és közösségi identitás-szükséglet által működtetett automatizmusát érthetjük rajta, amely az egység eszméjének a jövőre irányuló dinamikájával feledtetni képes a múlt (múltunk) tényeit. Ám tárgyunk kontextusában a mítosz (Erdély-mítosz) nem annak a fajta emlékezésnek a terméke, amely „A harcot, amelyet őseink (egymás ellen) vívtak”, képes „békévé oldani”, sokkal inkább „az éji homályban késlekedő ősi dicsőségünk” utáni sóvárgás kifejezője. De mit jelent ama „másfajta – korunk démonikus bizonytalanságától ihletett – mitizáció”, amelynek révén Szilágyi István műve „az újabb elbeszélő törekvésekhez is kapcsolódik” – anélkül, hogy „a posztmodern értékrelativizmus” csapdájába esne?

A válasz nem igényel sem mítoszelméleti, sem regénypoétikai elemzést. A „démonikus bizonytalanság ihlete”, amiről Alexa beszél, szorosan összefügg azzal, hogy „mai magyar és azon belül szignifikánsan erdélyi regényről” van szó, azzal az életrajzi ténnyel tehát, hogy ma élő erdélyi író művével van dolgunk. Olyan íróéval, akinek nemzedékét Trianon „megóvta” attól, hogy a múlt dicsősítésével érzéstelenítse sérült nemzettudatát. Olyan íróéval, akit az életpasztalata arra figyelmeztetett, hogy a „békévé oldó emlékezés” képessége nem a felejtés vágyából, hanem a múlttal való illúziótlan szembenézés kíméletlenségéből fakad. S hogy az emlékezetünk nem működik megbízhatóan anélkül, hogy emlékeztetnénk egymást. Hol a hódoltság magyar az erdélyit, hol pedig a schengeni határ túlsó oldalán él az „ideátiakat”.

A regény két részből áll. Az elsőben (*Lovat és papot egy krónikáért*) a súlyos megpróbáltatások – nyomor, betegség, üldöztetés – ellenére még elviselhető körülmények között élő, egymást tisztelő, önmaguk méltóságát őrző, a jövőjükben reménykedő hősökkel ismerkedhetünk, a másodikban (*Csontkorsók*) ugyanezek a szereplők a pusztá-

életben maradásukért minden alkura, fortélyra és árulásra képesek. Elveszítik szegényes létfeltételeiket, s az arcukat, emberi kapcsolataikat, hitüket, még az önbecsülésüket is. A szociológia nyelvén ezt mondják egzisztenciális és morális leépülésnek, s erre (is) illik a kortárs szubjektumfilozófiák tétele a „személyiség disszeminációjáról”. Mit is értsünk akkor azon, hogy az író elkerüli a „posztmodern értékrelativizmus” csapdáját? Hiszen a második rész nemcsak abban az értelemben ellentpontja az elsőnek, hogy a tisztességes szegénység világát az elviselhetetlen nyomorral, a viszonylagos biztonságot a végletes kiszolgáltatottsággal, a hűséget az árulással állítja szembe. Az első rész főszereplői szellemi lények voltak, akiket a napi megélhetés gondjainál jobban izgattak a vallás, a filozófia, a politika kérdései, s most éppen ez: a létezésük értelmét kereső, s a „tanult” igazságokat megkérdőjelező intellektuális szenvedély hunyt ki bennük. Az első részben a tiszteletes és az iskolamester közötti beszélgetésekben terítékre kerülnek mindazok a dezinformációk, téveszmék és tévtanok, amelyeket az egymással vetélkedő felekezetek és hatalmi csoportosulások terjesztettek törekvéseik és pozíciójuk igazolásául (s amelyek azután mélyen beépültek a történelmi tudatunkba), s e beszélgetéseket az olvasó a harmadik főszereplő, a deák feljegyzéseiből és kommentárjaiból ismerheti meg. A második részben nyoma vész a tiszteletesnek, s eltűnik a deák is, aki följegyezhetné a dialógusokat. Ami ezek után történik, az már csak a krónikákból rekonstruálható. A történelem személytelenné válik: elmaradnak az átléők érzéseit és gondolatait rögzítő reflexiók. Miként Kemény Zsigmond *Gyulai Páljában*, amikor a történések tragikus fordulatot vesznek, az *írás* itt is félbeszakad. E kompozíciós elem jelképes értelmének felfedéséhez számos világirodalmi példa kínálkozna, de maradjuk ezúttal a magyar irodalom közelében. Jusson eszünkbe Bánk bán utolsó monológja: „az angyal, mely jegyezte / botlásaimnak számát, ily következtetést / Húzó legelső lépésemkor el- / Rémult dicső helyén és félrefordult / Könnyes tekintettel törölte ki / Nevemet az élet könyvéből.” Talán megkockáztatható a kijelentés: Szilágyi István *Hollóidője* – prózai műfajban ugyan, de – a klasszikus tragédiák elvi követelményeihez igazodik. Azzal is, hogy hőseinek – Katona József Bánk bánjához hasonlóan – „végsőmiség” az ítélete, de azzal is, hogy a mű kompozíciójában csakis ez a végítélet hordozza magában a katarzis lehetőségét.

A kompozíció kulcsa pedig a regény címében van elrejtve. Ez a cím aligha értelmezhető a holló ornitológiai ismérveinek és mitológiai jelentéseinek ismerete nélkül. Maga a szokatlan szóösszetétel egyaránt felfogható minő-

sító és birtokos jelzős szerkezetnek. Előbbi esetben – hollóknak való idő jelentésében – a nyomorúságával birkózó közösség sorsára: a nélkülözés, az üldözöttség, a kiszolgáltatottság állapotát tükröző korhangulatra utal, az utóbbiban – a holló(k) ideje értelmében – a misztikus-mágikus erők csodatévő hatalmát feltételező hiedelmeket fejezi ki. Ám a szó mindkét jelentésében többértelmű. Hiszen ezt a madárfajt nemcsak az teszi nevezetessé, hogy végtelenül igénytelen (is) tud lenni („minden alkalmat megragad a táplálék megszerzésére, legyen az akár döglött állat, rovar vagy konyhai hulladék”), azaz a legmostohább körülmények között is életképes, hanem az az adottsága is, hogy – mint „az egyik legintelligensebb madár a Földön” – példásan szervezett, a szolidaritás parancsát szigorúan betartó közösségekben él. „A fiatal madarak csapatokba verődhetnek, de a párválasztás után – ami egy életre szól – a párok közösen védik a területüket.” Nem véletlen, hogy a létfeltételeihez való – ha lehet aktív, ha kell passzív – alkalmazkodásával kitűnő madárfaj „évszázadok óta témája a különböző mítoszoknak, a népi folklórnak, a művészetnek és az irodalomnak”.¹⁵ De nem véletlen az sem, hogy mitológiai hősként is szerepválogató csodalény: éppúgy lehet a szabadulás, a szabadító, miként az örök átok szimbóluma. A görög mitológiától (Apollón hollójától) és az *Ószövegetől* kezdődően számos távoli nép folklórában feltűnik, ám a jelentése az archaikus kultúrákban éppúgy ingadozik a Jó és a Rossz, az isteni és a démoni között, miként később a klasszikus és a modern irodalomban. (Shakespeare, Dickens, Tolkien, Edgar Allan Poe)

Az Illés prófétát kenyérrel és hússal tápláló holló Isten akarata szerint cselekszik, ám Edgar Allan Poe „szörnyű szemmel ülő”, „alvó démonhoz hasonló” kárörvendő vészmadara a boldogságra vágyó, ám azt „soha már” el nem érő ember fölött mond végítéletet (Tóth Árpád fordításának szavaival). De miért csak a világirodalomban keresnénk a Szilágyi István Holló-mítoszának ihlető mintáit, amikor a magyar olvasó számára sokkal szuggesztívebb jelentése van mindazokénál annak a „Hunyadi paizsán ülő fekete holló”-nak, amely Arany János *Mátyás anyja* című balladájának köszönhetően a szabadító jelentésében őrizte meg a magyar történelmi tudatban fél évezreden át játszott – a Hunyadiak címerére emlékeztető – szerepét.

Hogy végül is miként értelmezendő Szilágyi István regényének holló-szimbóluma, az tehát nem az eldöntendő s nem is a választandó, hanem a kiegészítendő kérdések kategóriájába tartozik. Mert a regény tárgyát képező idők holló-természete a csodamadár mítoszának kétségtelenül a démoni regiszterébe illeszthető, ugyanakkor azokban a párbeszédekben és kommentárokbán,

amelyek már nem szinkron valóságukban, hanem a történelmi emlékezet tárgyaként idézik fel a históriát (a tiszteletes és az iskolamester beszélgetéseiben), a szabadulás lehetősége is felvillan. A szónak persze nem politikai értelmében. Az író sem azzal nem hitegeti olvasóit, hogy elődeink tévedéseinek, vétkeinek morális terhét immár levethetjük magunkról, sem azzal, hogy korunk világtörténelmi folyamatai segíthetnek nemzeti törekvéseink geopolitikai korlátainak lebontásában. A hamis mítoszokkal és ideológiákkal manipulált történelmi tudatunkban keresendők azok a spirituális nehezékek, amelyekről szabadulhatunk.

Összegezés

Mit kezdünk azokkal az ellentmondásokkal, amelyek a dolgozatom tárgyát képező regények szerzőinek művészi hitvallása, „progresszív” írói programja, illetőleg a műveik végletesen szkeptikus világképe között feszül? És hogyan vélekedünk azokról az – egyéni és a közösségi identitás követelményeit is érintő – etikai problémákról, amelyek a szóba került történelmi regényekben különös nyomatékkal vetődtek fel, anélkül, hogy megnyugtató választ is kapnánk reájuk? Egyáltalán: lehetséges-e egy műalkotás esztétikai „jelentését” az akár immanensen benne rejlő, akár a belőle kikövetkeztethető etikai konzekvenciáitól függetlenül megítélni? Próbáljuk meg a modern/posztmodern kor művészeti irányzatainak többségével kapcsolatban általánosságban is felvetődő kérdéseket konkrét példáinkkal szembesíteni!

Kemény Zsigmond ekként vélekedett írói vállalkozása céljáról: „A história egy soha be nem végzett egész, mely a múltból a jelenen át a jövőbe szövi magát, s még nagy korszakai sem olyan kikerekítettek, mint a teoretikus elmék képzelik, a regénynek ellenben művésziileg befejezettek kell lenni, kiformált mesével, megoldott eszmékkel, célhoz vitt tényekkel, lepergett szenvedélyekkel és a katasztrófában elmondott költői igazságtétellel.”¹⁶

Szilágyi Istvánnak nincsenek teoretikus okfejtései, így ars poeticája csak a műveiből fejthető ki. Álljon itt példaként a *Hollóidő* szereplőinek egyik diskurzusa: „... a fiatal Péri arról faggatta Péter püspököt, mi van akkor, ha az ember maga nem szándékozza a bűnt, ám akaratán kívül belesodródik, rákényszerül. [...] Orbai Miklós azt mondta: nem tekinthető bűnnek az, amire a léleknek nincs akarata. Péter püspök erre felfortyant: aki örökké mentegetni, magyarázni próbálja a bűnt, az egyben pártolja is.”¹⁷

Tegyük mindkét ars poeticát korunk művészet- és történetbölcseletének mérlegére!

A történetfilozófus Koscellek csak részben igazolja Kemény Zsigmond megfigyelését. Nem foglal direkt módon állást a történelmi regény esztétikai megítélhetőségével kapcsolatban, azonban az időnek – Kemény-nyel ellentétben – olyan értelmezését adja, amely elveti a történelemnek lineáris folyamatként való felfogását. Miként azt számos példával bizonyítja, „Léteznek olyan időstruktúrák a hétköznapiakban, a politikában és a társas viszonyokban, amelyeket máig nem haladt meg az idő”,¹⁸ és ez szerinte azt jelenti, hogy „a múltnak egyszerre része az, ami megtörtént és az, ami lehetőségként benne volt, ám nem következett be”.¹⁹ Az idő kétirányú nyitottságának teorémájából logikusan következtethetne arra, hogy az esztétikai teljességélmény merő illúzió, ehelyett azonban – itt már Kemény Zsigmond tételével összhangban – „a modern történelemfogalom kényszerű kétértelműségéről” beszél. E kétértelműség pedig – szerinte is – abból fakad, hogy miközben „a jövő [...] mindig ismeretlen marad”, a történelmet „– legalább esztétikai okokból – eszkézként kell elképzelnünk”.

Úgy tűnhet, hogy a magyar romantika kora egyik legnagyobb írójának esztétikai krédója végső soron összhangban van a posztmodern kor történetfilozófusának a művészet autonómiájáról vallott felfogásával. Vannak azonban Kemény történetesztétikájának olyan dokumentumai is, amelyek nehezen egyeztetethetők a művészileg „elképzelt egészről” kifejtett saját gondolataival. A *Forradalom után* című értekezésében például ezt írja: „... hiszem, hogy a magyar nemzet tévedései nagymértékben éppen onnan eredtek, mert midőn a cselekedetei által gazdaggá tette történetét, e kincsesszekrényt zárva tartotta vagy legalább belőle nem merített a jelen számára elég tanulságot, hanyag volt visszaemlékezésében, s így sem erejének, mellyel bírt, sem a nehézségeknek, melyek ellen küzdött, ismeretéhez nem juthatott.”²⁰

Ebben a nemzetkritikában olyan történetesztétikai körvonalazódik, amelyben a múlt és a jelen diszharmonikus viszonya már nem kezelhető a művészi teljesség ideájával. Kemény diagnózisa a XX. század egyik legnagyobb hatású filozófusa, Paul Ricoeur gondolataival rokonítható. Őt idézem: „... harcolni kell az ellen a törekvés ellen, amely a múltat csak a befejezettség, a megváltozhatatlanság, a letűnés szemszögéből szemléli. Magyarán azzal a maximával szemben, amely a jövőt minden szempontból nyitottnak és esetlegesnek, a múltat pedig egyértelműen zártnak és szükségszerűnek látta, elvárásainkat sokkal határozottabbakká, tapasztalatainkat pedig sokkal határozatlanabbakká kell változtatnunk.”²¹

Sem Kemény, sem Ricoeur nem mondja ki, ám mindkettejük fejtegetéséből nyilvánvaló, hogy a múlt és a jelen kapcsolatának minősége a két időtartomány érintkezési pontját képező individuumban dől el. A „nemzet tévedései”, a „zárva tartott kincsesszekrény” a „hanyag visszaemlékezés” éppúgy szubjektum-függő történelmi valóságok, miként az „elvárásaink” és a „tapasztalataink”. Amikor Ricoeur a fentebb idézett gondolatmenetében azt írja, hogy „A múltat újra meg kell nyitni, újra életet kell kelteni a benne beteljesületlen, megakadályozott, sőt elpusztított lehetőségekben” – lényegében „a jelen számára elég tanulságot” kínáló ismeretek megszerzését kötelező feladatként értelmezi. Tanulmánya egészének kontextusában ez nemcsak azt jelenti, hogy szövegeket kell kiemelni a feledés homályából, hanem azt is, hogy azok szerzőinek és szereplőinek világképét, gondolkodásmódját is újra kell értékelnünk.

Gondolatmenetünknek ezen a pontján fel kell vetnünk a kérdést: vajon van-e még létjogosultsága annak, hogy a Történelmet általában, s a mi saját történelmüket – „legalább esztétikai okokból” – „eszkézként” képzeljük el?! A modern-posztmodern esztétikai és történetfilozófiák válasza sokáig nem volt biztató. Részint azért nem, mert a „minden egész eltörött” XX. század eleji tapasztalata egyszerre vált az egész euroatlanti térség és azon belül a magyarság létélményévé, részint pedig azért, mert az ezt tükröző (nyugati) korszellem határozta meg a század uralkodó művészeti és humántudományi irányzatait. És nem pusztán az avantgárd irányzatok első korszakában. Az a fajta világkép és kultúraeszmény, amely a századfordulón többnyire művészek kiáltványaiban fogalmazódott meg, évtizedekkel később az ismeretelméletől az etikáig s a nyelvfilozófiától az értékelméletheig csaknem minden filozófiai diszciplínát meghódított, és – úgy látszott – Umberto Eco *A nyitott mű* című könyvével (1962) az esztétikai gondolkodásban is uralkodóvá vált. Ez a bölcsészettörténeti tendencia azonban nem bizonyult örökéletűnek. Talán éppen *A nyitott mű* mozdította ki annak opponenseit a passzív ellenállás vitapozíciójából. Akkor – a XX. század második felében –, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a világnézeti vitának immár gyakorlati tétje is van. Molnár Gusztáv Ecóval polemizáló kiváló esszéjének²² érvei szerint: ha civilizációnk egy évszázaddal korábbi (világháborúval fenyegető) válságára indokoltan reagált az avantgárd a „megcsontosodott konvenciók” megtagadásával, ha a rend, a harmónia hamis illúzióját keltő „egyértelműség dogmatizmusa” helyett a „kétértelműséget” tekintette „a tudat alapmeghatározásának”, a harmadik évezred eleji világhelyzet mélyülő krízise épp-

oly okkal-joggal vezethet az avantgárd-hagyományokkal való szembefordulásához. S a művészet, az irodalom, „ha formailag nem is, de jelentésében újra egyértelművé válhat”.²³ Tegyük ehhez hozzá: a művészi világkép egyértelműsége lehet történelemszemléletünk egészségének egyik feltétele. A másik feltételt az autonóm individuum eszméjének újragondolása és létfeltételeinek újraalapozása teremtheti meg. Bár nem tudatosul bennük, de erről szól a *Hollóidő* szereplőinek a bűn, a bűnösség megítélhetőségéről szóló töprengése is. Szilágyi István nem törekszik „költői igazságtételre”, de fontosnak tartja, hogy az erkölcsi relativizmus képviselőivel szemben szóhoz juttassa az erkölcsi törvény feltétlenségében hívó hősét is. Látnunk kell, hogy ez az írói megoldás szinkronban van a kanti személyiségfelfogást (a personalitas moralist) „korszerűsítve rehabilitáló” törekvésekkel. Talán nem véletlen, hogy éppen egy erdélyi költő-filozófus, a közelmúltban elhunyt barátunk, Egyed Péter tanulmányából²⁴ kaphatunk átfogó képet korunk morálfilozófiájának arról a vonulatáról, amelyben – a szubjektumfogalom előbb pszichológiai (Kierkegaard, Nietzsche, Freud, Sesztov), majd nyelvfilozófiai (Wittgenstein, Saussure) kritikája után – ismét evidenciának minősül a tézis (Axel Honneth), amely szerint „valamiféle autonómia nélkül nincs valamiféle szubjektum sem”.

A szépirodalom, a történetfilozófia és az erkölcsbölcselet egymást erősítő törekvései – úgy látszik – ugyanabba az irányba mutatnak, mint John Lukacsnak a dolgozatomban elején vázolt prognózisa.

JEGYZETEK

- 1 LUKACS, John: *Történetírás és regényírás: avagy a múlt étvágya és íze* = Uő: *Fél évszázad magyar írásai*. Bp., Európa, 2015, 283.
- 2 LUKACS, John: *A történelmi tudat – avagy a múlt emlékezete*. Ford. KOMÁROMY Rudolf, Bp., Európa, 2004
- 3 Uo., 283.
- 4 Uo., 270–271.
- 5 KÖLCSEY Ferenc: *Iskola és világ = Nemzet és sokaság*. KÖLCSEY Ferenc *válogatott tanulmányai*. Szerk. KULIN Ferenc, Bp., Múzsák, 1988, 275.
- 6 Kant szerint autonóm személyiség csak a tettei *indítékaiért* abszolút felelősséget viselő individuum lehet. „A morális törvény eszméjét és az attól elválaszthatatlan tiszteletet nem nevezhetjük a *személyiség képességének*, ez maga a *személyiség*.” KANT, Immanuel: *A vallás a pusztaság ész határain belül és más írások*. Szerk. HERMANN István, ford. VIDRÁNYI Katalin, Bp., Gondolat, 1974, 134.
- 7 Többek között Petőfi világnézeti válságáról és Eötvös Józsefnek a társadalmi katasztrófa veszélyére figyelmeztető Dózsa-regényéről (*Magyarország 1514-ben*) van szó.
- 8 Szegedy-Maszák Mihály hangsúlyozza ennek a kompozíciós eszköznek a jelentőségét Kemény regényeiben. SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Kemény Zsigmond*. Pozsony, Kalligram, 2007, 208.
- 9 KEMÉNY Zsigmond: *Gyulai Pál I–II*. Bp., Szépirodalmi, I., 355.
- 10 SÖTÉR István: *Világos után. Nemzet és haladás: Aranytól Madáchig*. Bp., Szépirodalmi, 1987, 513–514.
- 11 Uo.
- 12 SZILÁGYI István: *Hollóidő*. Bp., Magvető, 2001, 131–132.
- 13 LUKACS: *i. m.* (2015), 266.
- 14 ALEXA Károly: *Magyar történelem, magyar mitológia – A Hollóidőről és a Hollóidő ürügyén* = Uő: *Quodlibet*. Bp., Kortárs, 2004, 16.
- 15 <https://hu.wikipedia.org/wiki/hollo>
- 16 KEMÉNY Zsigmond: *Élet és irodalom*. Idézi BÉNYEI Péter: *„Elhagyva van, aki elhagyta magát” – A nemzeti identitástudat kérdései a Zord időben.* = Uő: *Nemzet – Identitás – Irodalom: A nemzetfogalom változatai és a közösségi identifikáció kérdései a régi és a klasszikus magyar irodalomból*. Szerk. GÖNCZY Mónika, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005, 442.
- 17 SZILÁGYI: *i. m.* (2001), 113.
- 18 KOSCELLEK, Reinhart: *Történelem, történetek és formális időstruktúrák* = Uő: *Elmúlt jövő: A történelmi idők szemantikája*. Ford. HIDAS Zoltán, SZABÓ Márton, Bp., Atlantisz, 2003, 152.
- 19 KOSCELLEK, Reinhart: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Ford. SZABÓ Márton, Bp., Jászöveg Műhely, 1997, 90.
- 20 Idézi NÉMETH László: *Kemény Zsigmond* = Uő: *Az én katedrám. Tanulmányok*. Bp., Magvető, 1975, 596.
- 21 Idézi ABEL, Oliver: *A politikus és a filozófus: Emmanuel Macron és Paul Ricoeur*. (2017) Ford. JENEY Éva. = *Mérleg Online. Lapok és könyvek szemléje*. 2018.04.07. <http://www.merleg-digest.eu/a-politikus-es-a-filozofus-emmanuel-macron-es-paul-ricoeur/>
- 22 MOLNÁR Gusztáv: *A nyitott mű esztétikája* = *Korunk*, 1971, 1. sz., 57–63. http://epa.oszk.hu/00400/00458/00403/pdf/Korunk_EPA00458_1971_01_057-063.pdf
- 23 Uo., 57., 59., 63.
- 24 EGYED Péter: *Emberség valamint szubjektivitáskritika = Kellék*, 2001, 18–20. sz., 363–377. <http://epa.oszk.hu/01100/01148/00020/pdf/egyed.pdf>